

Тетяна Дзюба,

докторант кафедри історії журналістики
Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка

**МОВА ЯК ФОРМАНТ МОДЕЛІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПУБЛІЦИСТИКИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.)**

У статті досліджується атрибутивна складова національної ідентичності – мова. Вичленовуються основні мовні питання та конотації, які інтерпретувалися у публіцистичному дискурсі означеного періоду.

Ключові слова: мова, ідентичність, концепція, публіцистика, дискусія, лексика, сфера функціонування.

Актуальність нашого дослідження зумовлена параметрами, які лежать у різних площинах: суспільній, соціально-комунікативній, медійній. Збереження власної національної самототожності набуває особливої значущості в умовах розширення панросійської та європейської надідентичностей. У цьому контексті першочергове місце належить мові як індикатору національного, культурного коду, засобу комунікації членів «уявленої спільноти». Єдиний інформаційно-комунікаційний простір витворюється передусім завдяки функціонуванню національної мови. Обравши об'єктом дослідження публіцистику другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст., ми маємо можливість з погляду історичної ретроспективи розглянути питання, які не втратили свого значення і сьогодні. У нашій розвідці плануємо проаналізувати комплекс проблем, об'єднаних довкола головної – про місце мови у моделі національної ідентичності, про те, чи є мовний чинник її абсолютним визначником.

Мова в контексті національної проблематики досліджувалася Ю. Шевельовим (Шерехом), В. Лизанчуком, І. Михайлиним, І. Ющуком, Л. Масенко, В. Іванишиним і Я. Радевичем-Винницьким, І. Фаріон, К. Шудрею та ін. Дотичний до нашого дослідження аспект – мови ЗМК – був предметом вивчення, зокрема, таких науковців як М. Жовтобрюх, А. Коваль, О. Сербенська, В. Різун, А. Мамалига. Однак спеціальної, синтетичної праці за матеріалами публіцистики означеного періоду не

створено. Найважливіші мовні концепції, які у той час дискутувалися в публіцистичному дискурсі, – концепції М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, М. Скрипника. Серед питань, які стали об'єктом рефлексій у публіцистиці:

- ✓ ексклюзивності української мови, її зв'язку з національним характером, світоглядом, мисленням тощо;
  - ✓ інтерпретації та опротестування цензурних заборон українського слова;
  - ✓ визнання спільності мови Східної України і Червоної Русі – Галичини;
  - ✓ легітимації рідного слова в контексті національного самоотождоження;
  - ✓ дискусії про ценз української мови, який був зредукований до статусу наріччя, провінціалізму, мови нижчих верств, тобто набув соціального, а не національного трактування; сфера мистецького вжитку української мови виявилася також звуженою до комедійних жанрів; відтак існувала потреба кодифікувати ці уявлення, розкрити ейдологічну перспективність рідного слова та його потенціал у цілому;
  - ✓ пресові полеміки щодо сфери вжитку української мови – у суспільних інституціях, церкві, школі;
  - ✓ дебати у медійному секторі про діапазон використання української мови в освітній галузі: запровадження її лише в початкових навчальних закладах, введення в українські школи як допоміжної, затвердження у статусі викладової;
  - ✓ «архаїзації» розбіжностей української та російської, віддиференціювання її від польської;
  - ✓ «азбучні війни», правописні проблеми у ширшому розумінні, в проекціях лінгвістичній, культурній, політичній;
  - ✓ гомогенізації мовного простору – з огляду на відмінність діалектів, вербальні особливості різних станів;
  - ✓ лексичного складу української мови (її основи, введення росіянізмів, галицизмів, іншомовних термінів, застосування стратегій мовного пуризму, кування слів);
  - ✓ словарництва;
  - ✓ кореляції розвитку мови та словесності;
  - ✓ мовно-літературної спадщини;
  - ✓ національної мови як культурного коду;
  - ✓ мови преси в контексті проблеми національної ідентичності, зокрема гіпотези про вищу медіаефективність завдяки застосуванню рідної мови.
- Особливе місце в моделі національної ідентичності належить мовному

чиннику. Мова – елемент глибинної структури національної самототожності. Соціальна природа мови, застосування мовних політик (зокрема з метою зміни наявної мовної ситуації), в яких іманентно виявляються соціоконструктивістські підходи, спільні онтологічні риси мови та національної ідентичності, в цілому відкривають широкий простір для мотивації та застосування обраних нами методологічних засад аналізу. Природа мови, як і самоототожнення, не одразу була визнана суспільною. Відомо, що як явище біологічне мову інтерпретували, приміром, А. Шлейхер, М. Мюллер. Згідно з теоріями Г. Штейнталя, В. Гумбольдта, О. Потебні, мова – явище психічне [8, с. 156]. (В інтерпретації О. Потебні: «мова – містичне ядро нації, тобто щось об'єктивно дане, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси, те, що може видобутися на поверхню свідомості й стати керманічем усіх національних змагань у всіх ділянках життя» [14, с. 3]). Однак соціальний характер мови не заперечує наявності у ній біологічного та психічного аспектів [8, с. 157].

Мовознавці з певними відмінностями констатували функції мови, які також підкреслюють її соціокультурний характер: комунікативну, когнітивну (гносеологічну, пізнавальну, мислетворчу), емотивну (експресивну), метамовну, кумулятивну (історико-культурну), номінативну (референтну, репрезентативну), фатичну, конативну, волонтеративну, перформативну, демонстративну, магично-містичну.

Комунікація в уявленій спільноті, якою є нація, здійснюється за допомогою спільної мови. Сюжетно-тематична лінія публіцистики від початків національного самоусвідомлення до часу примусового згортання українського культурного дискурсу наприкінці першої третини ХХ ст. інтегрує спектр проблем, які пов'язані зі сферою вживання, умовами функціонування національної мови у соціумі, юридичним та реальним становищем, підвищенням національного статусу української мови, кореляцією мовних та культурних явищ, кодифікацією правопису тощо.

Цензурні заходи російського уряду, блокування культурного самоусвідомлення на ґрунті «української ідеї» були не чим іншим як і політикою ідентичності: шляхом заборон різноманітних чинників українського національного самоозначення (мовного, культурного, інформаційного та ін.) штучно створювались умови для самоототожнення з державним російським народом. Відтак опублікування у «ЛНВ» 1905 р. документів, які стосувалися виєлімінування всього українського з культурного простору, у перекладах В. Гнатюка та І. Франка, також було контраверсійним чинником формування української ідентичності, оскільки надавало чимало роз'яснень щодо неї.

У подоланні колоніальної мовної ситуації, легітимації прав національного слова спостерігається акумулювання різноманітних протестних векторів. На шпальтах видань вони вербалізуються у формі імперативних вимог національносвідомої інтелігенції, заяв земств, запізної кодифікації цензурної діяльності російськими вченими і навіть у вигляді інфантильних апеляцій представників місцевої адміністрації. У хрестоматійному колективному листі української громадськості «О нуждах украинской печати» за підписом 99 провідних діячів національного руху, серед яких – Леся Українка, В. Винниченко, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, С. Єфремов, – аргументується необхідність утвердження у правах рідної мови в усіх галузях, першочергово – у періодиці.

Аналогічна вимога висловлена у «Рефераті комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова» (Ф. Корш, О. Фаміцин, В. Зеленський, П. Фортунатов, ак. О. Шахматов, О. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург). Цей реферат (за влучною характеристикою М. Грушевського, «дуже інтересний, не тільки з публіцистично-політичного становища документ, а й цінний із наукового погляду твір»), вияв запізної підтримки російських вчених [4, с. 24–25]).

Як уже йшлося, змістовим акцентом пресових полемік другої половини ХІХ ст. стає питання про діапазон використання української мови: впровадження її лише в нижчих навчальних закладах, уведення в українські школи як допоміжної, затвердження у статусі викладової.

У мові закарбована соціокультурна пам'ять народу: «життя народу [...] виявляється [...] в слові, виразнику думки, виявнику чуття, втіленню людського духу» [11, с. 51]. Мова як чинник, що зберігає культурно-історичну інформацію, забезпечує самототожність нації, її буття, тяглість, завжди була предметом рефлексій представників національних еліт, завдяки яким нація й оформлюється в єдиний культурний, суспільний організм. Мовна проблематика у різних конфігураціях наявна у творчій спадщині переважної більшості українських публіцистів (П. Куліша, Б. Грінченка, М. Драгоманова, К. Михальчука, П. Житецького, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Огієнка, С. Смоль-Стоцького, І. Білика, О. Огоновського, І. Франка, Т. Зіньківського, М. Міхновського та ін.). З-поміж інших вирізняються публікації: П. Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.», В. Антоновича «Записка в справі обмежень української мови», статті Н. Григоріїва (Григор'єва), присвячені питанням запровадження в школах української мови, Б. Грінченка «Неосторожность в важном деле (об украинской стилистике)», його ж (за підписом П. Вартовий) «Листи з України

Наддніпрянської», М. Грушевського «Мова українська і руська», Д. Дорошенка «Про українську літературну мову», Г. Коваленка «В справі про нашу мову», М. Коцюбинського «К полемике о самостоятельности малорусского языка», «Русский язык в Галиции», І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки». До помітних явищ журналістики належать праці: А. Кримського «Замітки в справі української літературної мови», «Практический курс для изучения малорусского языка», «Українські часописи в Москві», «Права української мови на археологічному з'їзді в Чернігові...», «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду...»; брошури М. Левицького «Дещо про сучасну стадію української літературної мови», «Про рідну українську мову та круті слова», «Рідна мова»; полемічні статті К. Михальчука «Филологическое недоразумение», «Что такое малорусская (южнорусская) речь?»; В. Науменка «До історії указу про заборону українського письменства», «Обзор фонетических особенностей малорусской речи»; І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», «Українство на літературних позвах з Московщиною», «Криве дзеркало української мови»; Леся Українка інтерес до згаданої проблематики засвідчила перекладом розвідки Ф. Фегі «Справа ірландської мови», Є. Чикаленко – у замітці «Про мову».

Те, що мова – найвиразніший маркер національного, чітко проартикульовано у «Profession de foi молодих українців» – програмових засадах «Братства тарасівців», де його засновники (Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Віталій Боровик та Іван Липа) зманіфестували свої переконання: «ми знаємо, що мова єсть одною з *найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний*, що мова орган духу і виявляє психології народної. Нарід, що не має письменства на рідній мові, не становить і нації. Тим дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих Українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському».

Виховуючи свої діти, кожен свідомий Українець повинен вживати української мови, яко мови викладової з початку вчення, а як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними (природними. – Т. Д.) Українцями» [15].

Відомо, що свідченням репрезентативності мови як національної ознаки є злитість у певних конотаціях понять *мова* і *народ*.

Мову як чинник національного усвідомлення інтерпретував І. Огієнко. Провідний дослідник його спадщини М. С. Тимошик, аналізуючи співпрацю публіциста з часописами «Громадська думка» та «Рада», звертає увагу на низку науково-публіцистичних творів, «спрямованих на захист української мови (зокрема одне з перших серйозних українознавчих досліджень І. Огієнка «Українська філологічна наука за 1909 рік», стрижнем якого є авторська теза: «Мова – це одне з найболочіших місць нашого культурного життя. Про мову ми стараємось, мовою нам дорікають. Мовою ми доводимо своє право на самостійне існування і, покликаючись на мову ж, з другого боку нам доводять, що права такого ми не маємо») [12, с. 11]. Погляди І. Огієнка з національно-мовної тематики експлікуються також у його резонансних публікаціях: «Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври», «Мова українська була вже мовою церкви» та ін.

У контексті проблеми «мови й національної індивідуальності», – за містким визначенням Й. Г. Гердера, простежуються змістові акценти, пов'язані з ревізією уявлень про мову як ознаку соціальну, а не національну, – діалект, наріччя, придатне лише для вжитку нижчими суспільними прошарками. Приміром, Т. Зіньківський у праці «Молода Україна, її становище і шлях» (1890) писав: «Для більшості українського культурного шару, вигодуваного московською мовою, звичаями та думками і в школі, і в хаті, український народ – зневажене мужицтво, *українська мова – мужицький жаргон*, котрий вона від щирого серця зневажа, соромлячись навіть признатись до своєї української крові». І підсумовував: відтак «усе московське – ознака культури; усе українське – мужицтва» [6, с. 79].

На те, що українська мова не стала мовою суспільних інституцій (освітні заклади, церква не послуговуються нею, престиж її вкрай низький) вказував Іван Білик: «Не впускають мови нашого бідного люду ні в школу, не чуємо ми її ні в церкві божій, ні серед громади освітньої...» [2, с. 22]. У той же час публіцист порушував і проблему мовної компетенції її носіїв, відзначав нелегітимованість фонетичних, лексичних, граматичних норм української мови, брак довідкових видань: «Голосна наша мова дубеніє, нівечиться між темнотою, не впорядкована у граматику, не заведена до словаря» [2, с. 22].

Маргінальне становище української мови, її пониження, у конгломераті інших національно-мовних питань зауважив М. Грушевський («Не порозумнішали», «Не дозволяти!», «Російська Академія Наук про українську мову»).

Мова – фактор самовідтворення та самоорганізації суспільства. На інтеграційний характер мови в діяхронному – історичному – зрізі вказував

К. Ушинський. Мова об'єднує індивідів у суспільний організм і в синхронному вимірі, створюючи єдиний комунікативний простір. «Поєднуючи національний організм у часі й просторі, забезпечуючи нації духовну й культурну безперервність, певний життєвий уклад, світоглядну систему, орієнтацію у світі, моральний закон, мова ідентифікує націю», – наголошує сучасний журналістикознавець В. Лизанчук [9, с. 22].

У публіцистичному корпусі текстів досліджуваного нами періоду національна ідентичність визначається комплексом чинників. До основних системотворчих компонентів, як уже зауважувалося, належать: мова, культура та самосвідомість (остання є домінантною).

І. Нечуй-Левицький виокремлює два зрізи вияву національного – зовнішній та внутрішній: «Принцип національності складається з двох прикмет: з надвірної, зверхньої – народного язика, і осередкової – глибокого національного психічного характеру народу. Народний язик – то тіло національності, національний психічний характер – то її душа» [10, с. 436].

Детально відтворюючи у статті «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування)» еволюцію у виробленні літературної української мови, публіцист акцентує на тому, що саме мова була одним із перших виявів національного. Розвиток мови, в інтерпретації літератора, корелюється зі становленням словесності, де перша знайшла найповніше втілення. У найдавніший період – візантійсько-болгарський – «літературний язик був не народний, а чужий, болгарський, він був разом з тим і церковним язиком, як на Україні, так і Великоросії» [10, с. 428], – пише І. Нечуй-Левицький, – однак «ясні сліди українського язика й народного духу в «Слові о полку Ігоревім», літописі Нестора і в інших українських літописях» [10, с. 429]. Характеризуючи другий період писемності в Україні – церковно-слов'янський, автор статті зауважує: «на Україні вже дуже пробивалась національність в літературі, хоч не по ідеях, але по мові» [10, с. 430]. Література XVI – XVII ст. і навіть почасті XVIII ст. була ще спільною в Україні та Москви, але її національно маркована, українська за формою частина, не йшла на північ, як інші твори.

І. Нечуй-Левицький порушує проблему привласнення інтелектуальної спадщини Києворуської доби – не лише російською метрополією, а й польською: «Треба пригадати ще чудніший факт: в Польщі декотрі учителі польської словесности були загарбали собі в свою літературу «Слово о полку Ігореві», Нестора і весь київський період, маючи його за польський, але як москалі наїхали в польські гімназії і навезли в своїх великоруських «Історіях літератури» того самого Нестора й «Слово о полку Ігореві», то

польські учителі хоч-не-хоч мусли повикидати київський період з польської літератури. [...] й поляки і великороси просто граблять українську літературу то в границях 1772 року, то XI віку. Се виходить якась географічна література! Так само роблять великоруські історики з українською історією!» [10, с. 486]. Журналіст констатує, що формування російської літератури відбувалося за підтримки уряду (у ній і класичний період увиразнений чіткіше (Ломоносов, Сумароков, Херасков, Державін), аніж в українській, демократичній, яка розвивалася поза офіційним дискурсом, точніше б мовити, – усупереч йому. – Т. Д.). На аналогічну особливість у генезі української журналістики звернув увагу знаний дослідник преси І. Михайлин. Несприятливі умови для розвитку української писаної словесності І. Нечуй-Левицький пов'язував з асиміляторською мовною політикою російської імперії: «А тим часом в Росії українську літературу за недовгий час покарали три царські укази, котрі забороняли й тепер забороняють друкувати українські книжки і навіть ноти з українськими піснями. Між заборонаю царською на цілі десятки літ траплялося всього по три-чотири роки, коли можна було друкувати не всякі, а деякі українські книжки» [10, с. 448].

Перетворюючи роль друкованого слова І. Нечуй-Левицький також проаналізував на основі літератури, яка задля широкого масового впливу повинна створюватись українською: «Тільки на українській мові література може піти широко й глибоко в українську масу і зробити свою цивілізуючу місію» [10, с. 436]. Українська література «повинна обсягати етнографічну границю української породи і на тім ґрунті добувати собі матеріал і впливати на громадянство; вона повинна промовляти до нації її природним живим язиком, а не чужим або позиченим з інших старих язиків, не трухлятиною, вишкребаною з старих паперів, переїдених мишами, якою пишуть люди старої партії святоюрців та москвофілів галицької та угорської Руси» [10, с. 447].

Відомо, що мова, думка і культурне буття перебувають в органічному зв'язку. Свідченням тому і неоднакова образність та мовна специфіка, асоціативна матриця у різних народів. (Думки і почуття українця можуть бути висловлені своєю мовою [11, с. 43]). У публіцистичному масиві другої половини XIX – першої третини XX ст. ця взаємозалежність, репрезентована складним переплетенням психічних, психологічних, соціальних, етнічних, історико-культурних складових, знаходить свої інтерпретаційні проєкції. Мова нероздільно пов'язана зі світоглядом народу, механізми цього зв'язку в українській науково-публіцистичній думці вперше проаналізував О. Потебня. У своїй етнопсихолінгвістичній

концепції вчений також звернув увагу на сигнітивну сконструйованість картини дійсності та відмінності у відтворенні реальності різними етносами, окреслив явище так званого мовного релятивізму [7].

Мова – «генетичний код нації», важливий компонент її національно-культурної парадигми, історико-культурна праформа, ключ до дешифрування культурних знаків, у мові акумульований національний етико-аксіологічний аспект.

На значення автентичної мови в етосі особистості, аморальність нехтування своєю національним засобом комунікації вказувалося у «Рефераті комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова», який публікувався у «ЛНВ» (1905. – Т. XXX. – Кн. 1–3), «Украинской жизни» (1912. – № 10) та ін. виданнях: «відміна заборони друкованого українського слова вплине не лише на зріст знання у народних верствах [...], а й на загальне піднесення культурного вигляду народу. [...] зневажливе ставлення до рідної мови тягне за собою негативне ставлення і до сім'ї, і до родини, а це не може не відбиватися і то якнайшкідливіше на моральному стані сільської людності України» [11, с. 57]. Це міркування експлікується І. Дзюбою у його знаковій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У коментарі публіцист доводить, «що всяка культура починається із знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою знеособлення і самозречення; що по ставленню до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова – це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її «я», на її народ, і вона неминуче буде такому посяганню противитися» [5, с. 146].

Тому на противагу асиміляційній політиці, яка цілеспрямовано зреалізовувалася урядами метрополій, репрезентанти української еліти у публіцистичному дискурсі обговорюють проблеми окремішності української мови, ведуть дискусії щодо правописних норм (і безпосередньо створюють системи правил передавання мови на письмі, адже саме у XIX ст. укладені найістотніші українські правописи – О. Павловського, М. Максимовича, «Русалки Дністрової», П. Куліша, М. Драгоманова, Є. Желехівського та ін.), специфіки перекладацької діяльності, літературної мови та мови ЗМК, стильового діапазону й функціональної її спроможності, параметрів застосування її в освітніх закладах (використання лише у початковій школі чи під час подальшого здобуття освіти).

Вибір правописного інваріанту зафіксований у полемічному дискурсі

періодики. З приводу обговорення цього лінгвістичного питання В. Антонович у основ'янській статті «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Юго-Западной России»)» зазначав: «українофіли до цього часу не встановили одного спільного правопису для свого наріччя: до цього часу всі згодні визнавати недоліки правопису, який використовує п. Куліш, називати археологічним мотлохом правопис п. Максимовича і музичними нотами правопис п. Гатцука; жартувати над дзетою, дзетою і комами, поставленими у середині слова п. Шейковським, заперечувати правопис «Галицького Слова», проте ніхто ще не придумав правопису загальноприйнятого, ніхто не підкорився мовчці одному з існуючих проєктів» [1, с. 306].

Культурні війни за правопис були «революційними», у тому сенсі, що скеровані на подолання цензурних заборон, відстоювання українського простору. У «Циркулярному листі № 3570 Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ Російської імперії до начальників губерній про заборону ввезення з-за кордону, друкування і поширення в імперії творів українською мовою, а також театральних вистав українською мовою» від 23 червня 1876 р. внесені корекції щодо правопису: історичні пам'ятки вимагається друкувати, зберігаючи правопис оригіналів, інші тексти – згідно з російським правописом. Коментар до таких абсурдних вимог поданий у «Рефераті комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова». Його автори – російські вчені – зокрема пишуть, що дозволити, з одного боку, видання українського словника, а з іншого – залишити чинною заборону українського правопису – «неможлива вигадка тому, що правопис неодмінно підпорядковується фонетиці, а в лінгвістичних працях, як словник, виявляється просто немислимою річчю і через те спробу укладення українського словника за таких умов можна зрівняти із [...] укладенням великоруського словника кулішівкою. Щодо вживання «правописання, употреблявшегося в Малороссии не позже XVIII века», то не говорячи вже про сваволю такого обов'язку, згаданий тут правопис – величина зовсім міфічна тому, що в ту пору писав кожний більш або менш по-своєму» [11, с. 39]. Так само невмотивованою була і цензурна вимога щодо вживання церковного письма у малоросійських творах. З приводу чого репрезентанти наукових інституцій висловлюють спостереження, що якби «приміром, з'явилася б пісня на кшталт «Ой, Семене, Семене, чом не ходиш ти до мене» надрукована буквами св. Письма і богослужбних книг, така суперечність форми зі змістом викликала би, певно, репресію з боку тієї самої цензури, яка добачила би в ньому – і зовсім справедливо – щось дуже схоже на богохульство» [11,

с. 37]. Правописна неунормованість гальмує видавничий процес. «Тим часом накидування мові неприродного їй правопису відбивається надзвичайно фатально на книжковім обороті; такий правопис спиняє вихід книжки і придавлює через те набагато сильніше вільну думку, вільну творчість, ніж усякі цензурні обмеження», – висновують творці «Реферату...» [11, с. 53]. Водночас, на думку представників російської науки, дозвіл друкувати документи з історії України мовою оригіналу засвідчив, що національна мова українців має власну генезу, а не є вигадкою «польської інтриги», як її намагаються трактувати.

Ще один сюжет, який віднайшов оприявлення у публіцистиці, – словарництво як напрям українофільської діяльності, акцентування в інформаційно-комунікаційному просторі на важливості лексикографічних праць, у яких зафіксовані норми літературної мови.

Слід зауважити, що над створенням лінгвістичних словників працювали не лише укладачі, імена яких увійшли до історії галузі (В. Науменко, Б. Грінченко, М. Комаров, А. Ніковський, Є. Чикаленко, В. Шемет), а й велика кількість імперсональних безоплатних трудівників. За свідченням одного з біографів П. Білецького-Носенка (1774–1856), літератор тривалий час збирав матеріали для «Словаря юго-восточного русского языка», який нібито був згодом надісланий до «Основи», де «остался в портфеле редактора», оскільки часопис припинив своє існування (кн. В. Машенка «Прилукщина. Историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии», Ромны, 1888); за іншими джерелами, рукописом користувалися В. Даль, коли готував «Толковый словарь великого русского языка», та Б. Грінченко, створюючи «Словник української мови». В історично несприятливих умовах здійснював свою «Спробу південноруського словника» і Каленик Шейковський, перший том його лексикону опублікований у 1861 р., згадки про цей словник живої народної мови містить, зокрема, медійний корпус текстів В. Антоновича. Праця діячів українського громадського руху відзначалася синтетичністю, більшість словарників, передусім, блискучі публіцисти.

Серед мовних проблем, які активно обговорюються на шпальтах періодики досліджуваного нами періоду – питання лексичного складу національної мови. У контексті розгляду проблеми формування української мовної ідентичності Гнат Хоткевич окреслює джерела лексичного збагачення мови, які, передусім, вбачає у говорах та діалектах: «Наша мова – багата, цвітита, розмаїта; скільки відтінків, скільки красоти в її говорах – і скільки перед літераторами лежить вдячної, хорошої роботи – з'єднати то все в одну багату, красиву, могутню мову!» [13, с. 442].

Суголосні міркування висловив І. Нечуй-Левицький, для котрого основа літературної – жива народна мова: «Книжний літературний язык повинен вироблюватись на ґрунті живого сільського языка, вигрібаючи з його нову термінологію, змінюючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного языка, він не повинен шукати нових слів в інших слов'янських языках, хоч би і в церковнослов'янському, а розвиватись на основі народних українських вимов: наддніпрянської, галицької, поліської, навіть чорноруської (коло Вільна) і білоруської (коло Могилева, Мінська та Вітебська), котрі мають один, спільний з українським лексикон слів. Народні провінціяльні вимови дають часом несподівано дуже добрі терміни для літературного українського языка» [10, с. 439 – 440].

Друге важливе джерело української літературної мови – усна словесність. «В прозаїчній мові і в народних усних поетичних творах є свої ідіоми, свої епічні та ліричні форми, і в кожній національності свої окромні, часом зовсім непохожі на інші» [10, с. 440].

Б. Грінченко, коментуючи розмаїті погляди на лексичну будову української мови («одні казатимуть: «одкиньте всю Галичину», другі говоритимуть про «ковані» слова, треті – про москалізми і т. д., і т. д.» [3, с. 89]), зауважував, що у концептуальному протиставленні криється тенденція складнішої пов'язаності формантів. Літературна мова українців, на думку публіциста, мусить ґрунтуватися на народній мові Наддніпрянської України «з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан, коли в ній буде якомога менше тієї штучної й недотепної літературщини, якої так багато натворили галичани на польський копил, а ми на московський» [3, с. 89]. Джерела, до яких належить звертатися, за Б. Грінченком, – усне мовлення селян, фольклорні взірці та красне письменство. У творах класиків – «старих письменників» (І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка, Є. Гребінка, М. Макаровський, Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш, Ганна Барвінок) «часто є москалізми в лексиці, але зате склад фрази більш народний, ніж у пізніших авторів» [3, с. 89].

Таким чином, серед шляхів лексичного розвитку, які дискутуються в інформаційно-комунікаційному просторі, – мовний пуризм, «кування» слів, запозичення зі старослов'янської, уведення до словникового складу іншомовної лексики. Мовні інвестиції з російської викликали особливий полемічний запал.

Межі статті не дозволяють детальніше зупинитися на згаданих на початку розвідки мовних концепціях. Хоча з огляду на них коригуються певні стереотипи, у тому числі щодо світогляду авторів. Приміром, синтез

і послідовність у П. Куліша засвідчує саме його позиція у мовному питанні, яка експлікувалася літератором у теоретичних працях; ілюстрацією до неї була і його практична діяльність – журналістська, літературна, перекладацька, видавнича. Уточнення і переінтерпретації, врахування складної еволюції, з чіткішим окресленням українських інтенцій (а вони були!) потребує рецепція мовного питання у публіцистичному доробку М. Драгоманова. Ним проартикульований з-поміж інших такий неоднозначний аспект, як мова і патріотизм; реінтегрований до української культури пласт словесності, писаний «не на нашій етнографічній мові» (зокрема польській, латинській), що обумовлювалося історичним часом, регіональними особливостями, несформованістю української літературної мови. Найдискусійнішою виявилася (слід зауважити, згодом переглянута вченим) теза про уведення української мови в початкових освітніх осередках, літератури українською для нижчих верств та викладання російською в університетах. Утім слід враховувати її первісну відмінність від концепції М. Костомарова чи ідеології російських слов'янофілів. М. Драгомановим окреслювалися не межі функціонування, а послідовність запровадження української мови. У статті «Гёте и Шекспир в переводе на украинский язык» публіцист засвідчує придатність української мови для використання в науковій сфері, здійснення перекладів класики. Власне і в його концепції так званого «українського соціалізму» важливе місце відведено мові. Вимога застосування рідної мови еманується у вченого і на релігійну літературу.

Отже, можемо підсумувати: мова – перший етноідентифікуючий чинник, визначальна категорія у моделі національної ідентичності, проте вербальний фактор повинен розглядатися у цілокупності з іншими формантами самоототожнення, особливо, коли йдеться про період національного становлення.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Юго-Западной России») / В. Антонович // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1: XIX ст. / передм., упор., прим. О. Сліпушко. – С. 303–310.
2. Білик І. Перегляд літературних новин / І. Білик // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У 3-х кн. Кн. 2: [Навч. посібник] / упоряд П. М. Федченко. – К. : Либідь, 1998. – С. 352.
3. Грінченко Б. Тяжким шляхом / Б. Грінченко // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад.

Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослідн. центр історії укр. преси. – 1999. – С. 70–90.

4. Грушевський М. Меморіал Петербурзької Академії у справі свободи української мови в Росії / М. Грушевський // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослідн. центр історії укр. преси. – 1999. – С. 23–25.

5. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. – 276 с.

6. Зінківський Т. Молода Україна, її становище і шлях / Т. Зінківський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5. – Кн. 2 (Кінець XIX – початок XX ст.) / упор., прим. О. Сліпушко. – С. 75–88.

7. Кісь Роман Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму) / Роман Кісь. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.

8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: [підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти] / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с. (серія «Альма-матер»).

9. Лизанчук В. Творімо разом Україну! : [Монографія] / В. Лизанчук. – Львів: ПАІС, 2009. – 452 с.

10. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування) / І. Нечуй-Левицький // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1: XIX ст. / передм., упор., прим. О. Сліпушко. – С. 427–490.

11. Реферат комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова / пер. В. Гнатюка // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослідн. центр історії укр. преси. – 1999. – С. 26–58.

12. Тимошик Микола. Іван Огієнко як співробітник газет «Громадська думка» та «Рада» / Микола Тимошик // Національна періодика початку XX століття: розвиток і реалізація української ідеї державотворення: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 8–9 грудня 2006 р. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики; за ред. Н. М. Сидоренко. – К., 2006. – С. 10–11.

13. Хоткевич Гнат. Рецензія на збірку Юрія Кміта «З гір» / Гнат Хоткевич // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 41. – С. 442.

14. Чехович К. Думки О. Потебні про національність / К. Чехович. – Львів, 1931. – С. 3.

15. Profession de foi молодих українців (Читане на Тарасові роковини 1893 р. в університетському місті на Україні) // Правда. – 1893. – Т. XVII. – Випуск L. – Квітень. – С. 201–207.

16. Shore C. «In uno plures» (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europe // Cultural Analysis. – 2006. – Vol. 5 // http://socrates.berkeley.edu/~caforum/volume5/vol5_article1.html.